

УДК 796 (477)(091)(043.3/5)(01)

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

Оксана ВАЦЕБА

*Львівський державний університет фізичної культури,
вул. Костюшка, 11, м. Львів, 79000, Україна, тел. (032) 274-11-04,
ел. пошта: ovaceba@ukr.net*

Проаналізовано дисертаційні дослідження з історії української фізичної культури та спорту за останні півстоліття.

Ключові слова: історія фізичної культури, спорт, спортивний рух, дисертація, Україна.

Бібліографічний аналіз наукових досліджень у царині фізичного виховання та спорту є відносно новим напрямом дослідницького пошуку в історії фізичної культури. Особливо це стосується дисертаційних робіт, присвячених історії фізкультурно-спортивного руху. Саме тому метою нашого дослідження є аналіз тематики дисертаційних робіт, присвячених проблемам фізичної культури та спорту.

У цьому випадку ми користуємося терміном “вітчизняна фізична культура”, маючи на увазі увесь масив теоретико-наукових напрацювань, які стосувалися історії розвитку спортивного руху в Україні в різні періоди ХХ ст. – дорадянський, радянський та сучасний український.

Предметом аналізу слугували праці перших вітчизняних істориків фізичної культури А. А. Чалова-Шимана, Є. Ю. Зеліксона, С. Д. Сініцина, А. В. Грачова, Д. О. Крадмана, М. І. Новосолова, Г. Д. Харабуги, Ю. П. Куняєва та ін.; спадщина провідних радянських істориків та теоретиків спорту 60–90-х років ХХ ст. Г. С. Деметра, В. В. Столбова, М. І. Пономарьова, О. Б. Ратнера, О. Б. Суника, М. М. Бугрова, М. Я. Сарафа, В. С. Родиченка, В. І. Столярова та ін.; роботи західноукраїнських авторів першої третини ХХ ст., які стосуються питань формування та розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні, окремі праці з української еміграційної літератури, а також дисертаційні праці, захищені в Україні впродовж 1991–2002 рр.

Зауважимо, що ґрунтовних, узагальнюючих праць з історії зародження та розвитку в Україні новітнього спортивного руху обмаль. Основні причини цього, об’єктивного і суб’єктивного характеру, є зрозумілими. Насамперед, ХХ століття для історичної науки – відносно невеликий часовий відтинок вітчизняної історії, а сучасний спорт є молодим явищем, його витоки сягають кінця ХІХ – початку ХХ ст.

По-друге, історія українського спорту впродовж майже усього ХХ ст. трактувалася виключно через призму радянського спортивного руху. Окремі статті та наукові дослідження у кращому випадку “автономізувалися” чи “регіоналізувалися” до проблем спорту УРСР як частини СРСР, а український спортивний рух ніколи не розглядали як окремий, самодостатній предмет наукового аналізу.

По-третє, формування власне української спортивної історії відбувалося на тлі роз’єднаності етнічних територій упродовж тривалого часу. І до сьогодні є відчутною різниця у світоглядних поглядах західноукраїнських та східноукраїнських дослідників. На тлі в цілому незначної кількості книг, виданих за останні роки з історії україн-

ського спорту, непропорційно переважають праці про феномен розвитку західноукраїнського спортивно-гімнастичного руху першої третини ХХ століття¹.

Ще один важливий аспект: зародження та розвиток радянської історії спорту супроводжували постійні методологічні обмеження – періодизація історико-педагогічного процесу була, по суті, калькою періодизації громадянської історії, майже всі події трактували з позицій класового та партійного підходів. Історія фізичної культури та спорту, як елемент науки, безсумнівно, є складовою частиною та ділянкою історичної науки, а сфера вітчизняної історії завжди була однією з найбільш ідеологізованих у радянському суспільствознавстві. Історико-культурна спадщина В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, М. І. Костомарова, Д. І. Яворницького, І. П. Крип'якевича, Н. Д. Полонської-Василенко та багатьох інших українських істориків упродовж тривалого часу була забороненою. Тотальне панування марксистсько-ленінської методології в гуманітарних науках в умовах радянської дійсності призвело і до того, що чимало істориків з проголошенням державної незалежності України опинилися в певній кризі, а історики спорту й поготів. Переосмислення радянської спортивної історії українським науковцем ще так і не відбулося: не дано об'єктивної оцінки ролі, функціям та значенню спорту в радянському тоталітарному суспільстві, не сформовано нову документальну основу історії українського спортивного руху, поза науковим обігом залишається чимало фактів, імен, подій. На надзвичайній актуальності науково-теоретичного, філософського, культурологічного, практичного аспектів дослідження радянської історії спорту наголошує професор Олександр Сунік у фундаментальній праці “Российский спорт и олимпийское движение на рубеже XIX–XX веков”². Автор, виходячи з сучасних позицій, зазначає глибоку потребу осмислити природу й сутність радянського спорту як принципово нового явища в світовій історії спорту³.

Притаманна радянській системі централізація наукових досліджень, жорсткий контроль тематики, нівелювання національних особливостей культури, особливо в республіках європейської частини СРСР, спричинили те, що в Україні так і не було створено потужної наукової школи істориків спорту. В ділянці історії фізичної культури працювало лише невелике коло вчених, що також можна пояснити.

До зачинателів української історико-педагогічної науки віднесемо М. Ф. Бунчука, О. М. Чернову, Ю. М. Теппера. Незважаючи на те, що Україна завжди була в епіцентрі спортивної історії СРСР, а перші радянські дисертації в сфері наукових знань “Історія фізичної культури” були захищені ще у 30–40-ві роки ХХ ст. (А. В. Грачов, 1936; Ю. П. Куняєв, 1940; Г. А. Євсєєв, 1949; та ін.), першу дисертаційну роботу, пов'язану з розвитком фізичної культури в Україні захистив тільки 1954 р. М. Ф. Бунчук⁴. За назвою й тематикою вона відповідала тому часу – “Основные этапы развития физи-

¹ Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг”. – Івано-Франківськ, 1992. – 78 с.; Вацеба О. М. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 232 с.; Винничук О. Т. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури. – Тернопіль: Астон, 2001. – 404 с.; Гонжа М. Т. Спортивний рух на Північній Буковині (1918–1940). – Чернівці: Рута, 2000. – 20 с.; Луцький Я. В. З історії туристично-краєзнавчої роботи в “Пласті” (1911–1930 рр.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 60 с.; Нога О. П. Світ львівського спорту 1900–1939 рр. Спортдосягнення, товариства, архітектура, вбрання, мистецтво. – Львів: Українські технології, 2004. – 784 с.; Савчук Б. Український пласт (1911–1939). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. – 272 с.; Сокіл-Батько – спортивно-руханкове товариство у Львові: Альманах 1894–1994 / Ред. І. Гургула. – Львів: Основа, 1996. – 268 с.

² Сунік А. Б. Российский спорт и олимпийское движение на рубеже XIX–XX веков. – Москва: Советский спорт, 2001. – 664 с.

³ Там же. – С. 19.

⁴ Бунчук М. Ф. Основные этапы развития физической культуры в колхозах Украинской ССР (в годы довоенных пятилеток): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук / ГЦОЛИФК. – Москва, 1954. – 15 с.

ческой культуры в колхозах Украинской ССР (в годы довоенных пятилеток)”. Першою і наразі єдиною узагальнюючою науковою працею з історії розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні радянського періоду стала дисертація Ю. М. Теппера “Развитие физкультурного движения в Украинской ССР (1917–1959 гг.)”, виконана 1965 р.⁵, і яка, проте, також не була позбавлена притаманного тогочасній науці ідеологічного ракурсу. Відтак, саме цьому авторові належить чимало наукових та науково-популярних публікацій, які мали попит у республіці.

Плідним для розвитку спортивної історіографії виявився період кінця 60-х – середини 70-х років ХХ ст. Зауважимо, що в 1970-ті рр. в УРСР, подібно як і у всьому Радянському Союзі, внаслідок відносної стабільності соціально-економічної ситуації, своєрідного “ідеологічного спаду”, істотно активізувалися історико-педагогічні наукові дослідження. Це призвело до появи цілої низки дисертаційних робіт з проблем розвитку фізичної культури і спорту в різних республіках та регіонах Радянського Союзу. У Москві та Ленінграді у цей період було захищено більше сорока дисертацій такої тематики. Зокрема, з’явилися праці з історії розвитку спортивного руху в Білорусії (К. А. Кулінкович, 1972, докторська дисертація)⁶; Молдові (А. В. Сафонов, 1970)⁷; республіках Прибалтики (А. В. Кісіс, 1966⁸; Б. І. Купрієне, 1966⁹; Є. Я. Безносіков, 1974¹⁰); Азербайджані (К. Т. Разаєв, 1968)¹¹; Таджикистані (Т. Суяркулов, 1966¹²; К. Шукроев, 1974¹³); Узбекистані (Ж. Ешназаров, 1978)¹⁴; Туркменії (С. Ягшиєв, 1978)¹⁵; в окремих автономних республіках СРСР: Кабардино-Балкарській (В. А. Апеков, 1968)¹⁶, Чуваській (А. Г. Улангін, 1968)¹⁷, Осетинській (Ф. В. Казієв, 1969)¹⁸, Бурятській (Б. Д. Санда-

⁵ Теппер Ю. М. Развитие физкультурного движения в Украинской ССР (1917–1959 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1965. – 19 с.

⁶ Кулинкович К. А. Развитие физической культуры и спорта в Белорусской ССР (1945–1970 гг.): Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. – Москва, 1972. – 53 с.

⁷ Сафонов А. В. Развитие физической культуры и спорта в Молдавии (1920–1967 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Кишинев, 1970.

⁸ Кисис А. В. Развитие физической культуры и спорта в Латвийской ССР: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГДОИФК им. П. Ф. Лесгафта, Латвийский ГИФК. – Ленинград, 1966. – 18 с.

⁹ Куприене Б. И. К истории физической культуры и спорта в Литве (1919–1965 годы): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук / ГЦОЛИФК. – Москва, 1966. – 19 с.

¹⁰ Безносиков Е. Я. Становление советской физической культуры на территориях, вошедших в состав СССР в годы второй мировой войны: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1974. – 23 с.

¹¹ Разаев К. Т. Развитие советской физической культуры и спорта в Азербайджанской ССР (1917–1937 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Москва, 1968. – 22 с.

¹² Суяркулов Т. Развитие физической культуры и спорта в Таджикской ССР (1917–1965 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук / ГДОИФК им. П. Ф. Лесгафта. – Ленинград, 1966. – 17 с.

¹³ Шукроев К. Деятельность организаций Таджикистана по внедрению физической культуры в быт народа (1959–1973 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1974. – 21 с.

¹⁴ Эшназаров Ж. Физическое воспитание и спорт в Узбекской ССР в период развитого социалистического общества и строительства коммунизма (1959–1975 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Ташкент, 1978. – 21 с.

¹⁵ Ягшиев С. Физическая культура – составная часть культурной революции в Туркменистане (1925–1937 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГДОИФК им. П. Ф. Лесгафта. – Ленинград, 1978. – 20 с.

¹⁶ Апеков В. А. Развитие физической культуры как составной части социалистической культуры в Кабардино-Балкарской АССР (1917–1965 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГДОИФК им. П. Ф. Лесгафта. – Ленинград, 1968.

¹⁷ Улангин А. Г. Организация и развитие физкультурного движения в Чувашии за годы советской власти (1917–1967): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / МОПИ им. Н. К. Крупской. – Москва, 1968. – 11 с.

¹⁸ Казиев Ф. В. Развитие физической культуры и спорта в Северной Осетии за 50 лет советской власти (1917–1967 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Ленинград, 1969. – 20 с.

нов, 1970)¹⁹, Карачаєво-Черкеській (І. І. Мансуров, 1974)²⁰, Марійській (Є. М. Щелкунова, 1975)²¹ тощо, а також в окремих краях та регіонах СРСР.

Щодо висвітлення історії спортивного руху в Українській РСР в 1970-ті рр. складалася цікава ситуація. На тлі двох кон'юнктурних та надмірно політизованих робіт (Г. М. Ландар, 1975²², Б. А. Семібратський, 1975²³), що загалом було притаманним тогочасній радянській галузевій науці, з'явилася непропорційно велика кількість праць, присвячених розвитку спорту в західній частині України. Це були дисертаційні дослідження Є. Я. Безносикова (1974)²⁴, М. І. Герца (1974)²⁵, М. Т. Гонжі (1976)²⁶, М. А. Гошка (1976)²⁷, В. Ф. Прядченка (1972)²⁸, Б. Є. Трофим'яка (1973)²⁹, В. М. Русина (1978)³⁰. За відсутності наукових праць з проблем історії спорту в Україні такий інтерес до невеликого західного регіону був не випадковим. З одного боку спостерігався справді науковий інтерес до специфіки, змістовної насиченості спортивного руху в краї, а з іншого, не маючи можливості замовчувати цей феномен, радянська наука отримала чергову нагоду заперечити роль і значення спортивно-гімнастичного руху в соціально-політичних процесах тієї частини України, яка увійшла до складу СРСР пізніше за інші території. Тенденційність радянської науки дозволяла трактувати український спортивно-гімнастичний рух не інакше як "націоналістичний"³¹, очолюваний "буржуазно-націоналістичним" керівництвом³², який розвивав "буржуазно-націоналістичну ідеологію"³³.

¹⁹ Санданов Б. Д. Физическая культура и спорт в Бурятской АССР (1917–1967): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук / ГЦОЛИФК. – Москва, 1970. – 14 с.

²⁰ Мансуров И. И. Физическая культура и спорт в быту народов Карачаево-Черкессии: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1974. – 20 с.

²¹ Щелкунова Е. М. Развитие физической культуры в Марийской АССР – результат претворения в жизнь ленинской национальной политики: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГДОИФК им. П. Ф. Лесгафта. – Ленинград, 1975. – 22 с.

²² Ландарь А. М. Развитие физической культуры как составная часть культурной революции в период перехода от капитализма к социализму (на материалах Украинской ССР): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК – Москва, 1975. – 27 с.

²³ Семібратський Б. А. Спортивна преса України в боротьбі за виконання партійних рішень о дальнішій розвитку фізическої культури і спорту (1966–1972): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук / БГИФК. – Минск, 1975. – 47 с.

²⁴ Безносиков Е. Я. Становление советской физической культуры на территориях, вошедших в состав СССР в годы второй мировой войны: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1974. – 23 с.

²⁵ Герц Н. И. Развитие физического воспитания в общеобразовательных школах западных областей Украинской ССР (1939–1972 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / НИИ педагогики УССР; НИИ психологии УССР. – Киев, 1974. – 27 с.

²⁶ Гонжа Н. Т. Развитие физической культуры и спорта на Советской Буковине (1940–1970 гг.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / ЧГУ. – Черновцы, 1976. – 29 с.

²⁷ Гошко М. А. Физическая культура и спорт в условиях социалистического строительства в западных областях Украины: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – Киев, 1976. – 26 с.

²⁸ Прядченко В. Ф. Физическая культура и спорт на Прикарпатье (1917–1956 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1972. – 24 с.

²⁹ Трофимьяк Б. Е. Развитие физической культуры и спорта в западных областях Украины за годы советской власти (1939–1972 гг.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02. – Львов, 1973. – 32 с.

³⁰ Русин В. М. Развитие физической культуры и спорта в Закарпатье (1906–1970 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – 1978.

³¹ Трофим'як Б. Є. Фізична культура і спорт в Українській РСР. – Львів: Вища школа, 1987. – С. 4.

³² Безносиков Е. Я. Становление советской физической культуры на территориях, вошедших в состав СССР в годы второй мировой войны: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1974. – С. 4.

³³ Куликович К. А. Развитие физической культуры и спорта в Белорусской ССР (1945–1970 гг.): Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. – Москва, 1972. – С. 6.

Цією невеликою кількістю зазначених вище наукових досліджень фактично й обмежується українська радянська історіографія історії спорту. Щоправда, окремі роботи з історії розвитку фізичної культури та спорту в Україні в різні хронологічні періоди було виконано в галузі не тільки педагогічних, але й історичних наук.

У цілій низці робіт, в яких розглядалися окремі аспекти історії фізичної культури та спорту в СРСР загалом, майже не приділялося уваги окремим республікам, у тому числі й Україні. Показовою в цьому плані є дисертаційна робота В. А. Воропаєва “История развития тяжелой атлетики в СССР (1917–1941 гг.)” (1973)³⁴, в якій жодним словом не згадано про українську атлетичну школу (подібно як і про важкоатлетичні традиції інших союзних республік).

Водночас, розуміючи тогочасні методологічні проблеми, виділимо кілька системних праць, концепція яких вигідно відрізнялася від описового та функціонального підходів до історії радянського фізкультурно-спортивного руху. Це, зокрема, історико-управлінські, історико-філософські кандидатські дисертації Г. П. Корольової³⁵, Н. А. Карпушко³⁶, Т. М. Антонової³⁷. Безсумнівно, із сучасної наукової точки зору ці роботи не мають особливої цінності, але свого часу вони були своєрідними науковими надбаннями радянської спортивної педагогіки і демонстрували, що осмислення історичного досвіду може слугувати теоретичному поступу.

Зауважимо, що в 1970–1990-ті рр. елементи історіографії стали обов’язковим компонентом дисертаційних досліджень з теорії та методики фізичного виховання і спортивного тренування. Нагромадження локальної історіографічної інформації свідчило про закономірну потребу в усвідомленні загального розвитку науки про фізичну культуру та спорт і набуття відповідного ступеня зрілості самої історіографії як науки.

Аналізуючи радянську історико-спортивну тематику дисертаційних робіт щодо періоду ХХ ст., підкреслимо її однотипність, негативне бачення дореволюційного спортивного руху, догматизм, нерозробленість багатьох напрямів, хронологічну вузькість. Зауважимо, що в ділянці фізичного виховання і спорту бракувало персоналізованих праць, на відміну від педагогіки, де вони завжди складали приблизно третину від усіх досліджень. Незважаючи на те, що будь-яка сфера суспільного життя, а спорт тим більше, завжди багата яскравими особистостями, в галузі фізичної культури нами зафіксовано невелику кількість праць, й усі вони були продиктовані ідеологією того часу, як, наприклад, робота Г. А. Євсєєва “Н. К. Крупская о физическом воспитании подрастающего поколения” (1949), Н. Ф. Иванова “Основные пути строительства советского физкультурного движения и роль М. В. Фрунзе в его развитии (1918–1925 гг.)” (1951), З. А. Старовойтовой “Физкультурное движение в первые годы советской власти и роль Н. И. Подвойского в его развитии (1918–1925 гг.)” (1968).

Коли йшлося про персоналії видатних спортсменів чи діячів спортивного руху, відчувалася своєрідна боязнь учених показувати свою заангажованість у національну культуру та національні процеси певної республіки або народу. Ніхто не називав великими українцями чи видатними синами українського народу Івана Піддубного,

³⁴ Воропаев В. А. История развития тяжелой атлетики в СССР (1917–1941 гг.): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1973. – 19 с.

³⁵ Королева А. П. Становление и развитие научных основ советской системы физического воспитания (1917–1925): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.734 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1972. – 22 с.

³⁶ Карпушко Н. А. Развитие научно-методических основ физического воспитания в дореволюционной России: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04; 07.00.02 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1984. – 25 с.

³⁷ Антонова Т. М. Развитие основ советской системы физического воспитания: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Ленинград, 1986. – 22 с.

Олексія Бутовського, Євгена Гарнич-Гарницького, Валентина Крамаренка, Миколу Ріттера, Олександра Анохіна, Костянтина Павленка та багатьох інших замовчуваних піонерів вітчизняного спорту. Такі словосполучення й до сьогодні багатьом в Україні видаються, на перший погляд, дивними й незвичними. Тож українській галузевій науці належить чимало зробити, аби повернути українській спортивній громадськості та широкому загалу любителів спорту відчуття повновартості та гордість за національні спортивні традиції.

В 1970-х – на початку 1980-х рр. у сфері фізичного виховання та спорту, як і загалом у педагогічній науці, посилюлися пропагандистські аспекти. Більшість явищ і подій в історико-педагогічному ракурсі мали офіційну оцінку, а науковці були покликані тільки підтвердити її своїми науковими розробками. Саме тому результати дослідницької праці не завжди були плідними, а загальне висвітлення історії розвитку спорту виглядало суперечливим.

В цілому зауважимо, що більшість негативних тенденцій радянської спортивної історіографії зберігаються й до сьогодні – в українській галузевій науці бракує наукових праць історичного напрямку, зокрема про піонерів спортивного руху в Україні, праць історико-олімпійської проблематики, досліджень окремих складових олімпійського та спортивного рухів (дитячого, студентського, інвалідного тощо), історії розвитку окремих видів спорту, праць із порівняльним аналізом зарубіжної спортивної історії, зі світової історії фізичної культури і спорту, з різних хронологічних періодів історії тощо.

Зауважимо ще одну деталь: тривалий час у радянській Україні не було бодай одного доктора наук – фахівця спортивної історії. Одну з перших докторських дисертацій захистив 1988 р. тодішній львів'янин О. Б. Суник³⁸. У ній, однак, автор майже не розглядав проблем розвитку спорту в Україні.

Значним чином до робіт історико-соціальних, історико-педагогічних можна віднести докторську дисертацію М. М. Баки (1990)³⁹. Незважаючи на те, що основним предметом дослідження були проблеми управління фізичною культурою і спортом в республіці, дисертантові волею історії судилося підсумувати у сконцентрованому тексті автореферату специфіку розвитку фізичної культури і спорту в Українській РСР за показниками кадрового та матеріально-технічного забезпечення, стану системи фізичного виховання, спорту вищих досягнень, масової фізичної культури радянського періоду тощо. Ретроспективний аналіз таких основних показників охоплював період від 1965 до 1989 рр. Нам видається доречним навести на підставі цього дослідження деякі статистичні показники (див. *Таблиця*), які характеризували розвиток фізичної культури і спорту в УРСР протягом чверті століття⁴⁰.

Згідно з цими показниками, станом на 1 січня 1990 р. понад 11 млн громадян УРСР, що складала 21,2 % від усього населення республіки, систематично займалися фізичною культурою та спортом. За рік-два до розпаду Радянського Союзу в Україні функціонувало близько 1000 стадіонів, 15 тис. спортивних залів, близько 400 плавальних басейнів тощо, пропускна здатність яких досягала більше 6 млн осіб щодня⁴¹.

³⁸ Суник А. Б. Становление и развитие в СССР истории физической культуры как науки (1917–середина 80-х годов): Дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1988. – 568 с.

³⁹ Бака М. М. Организационно-методические основы развития физической культуры и спорта в республике (на материале Украинской ССР): Автореф. дисс. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / ГЦОЛИФК. – Москва, 1990. – 32 с.

⁴⁰ Там же. – С. 17–19.

⁴¹ Там же. – С. 18.

У 1997 р. в Києві було захищено ще одну докторську дисертацію з проблем історії фізичної культури і спорту (І. К. Попеску)⁴². Роботи, пов'язані з історичною тематикою фізичної культури, виконувалися також у галузі педагогічних наук (О. Т. Винничук, 1998; Г. І. Приходько, 1999; Г. П. Шепеленко, 2002; та ін.) і навіть у сфері юриспруденції (Л. Д. Вострокнутов, 1999). У сфері педагогіки також була захищена докторська дисертація, дотична за проблематикою до історичних робіт (Є. Н. Приступа, 1996)⁴³.

Важливою віхою й своєрідним відліком для подальших наукових досліджень у галузі історії української фізичної культури стала докторська дисертація А. В. Цьося, захищена 2006 р. і присвячена проблемам зародження та розвитку фізичного виховання в Україні⁴⁴.

Зауважимо, що в Україні перші праці з історії розвитку фізичної культури і спорту з'явилися в кінці XIX – на початку XX ст. Цікавими були напрацювання 50-х років XX ст. Д. О. Крадмана, С. Д. Сініцина, М. І. Новосолова, Г. Д. Харабуги та ін., які стосувалися історії фізичної культури СРСР. Щоправда, ще 1923 р., коли тільки-но утворився СРСР, М. І. Подвойський зробив першу спробу історичного висвітлення розвитку фізичної культури в молодій тоді державі у посібнику “Физическая культура пролетариата в СССР”.

В 1960-ті рр. до числа авторитетних істориків радянського спортивного руху увійшли І. Г. Чудінов, В. В. Столбов, М. І. Топоров, Ф. І. Самоуков та ін. Щодо розвитку фізичної культури і спорту в Україні – то тільки в працях 1950-х рр. можна було знайти окремі розділи щодо найдавніших періодів історії українського народу. Наведемо для прикладу тільки назви підрозділів з книги “История физической культуры народов СССР” (1953) за загальною редакцією С. Д. Сініцина⁴⁵: “Некоторые сведения о военно-физической подготовке скифов и сарматов” (с. 11–12); “Физическая культура древних славян в эпоху первых политических образований (V–VIII века)” (с. 13–18); “Физическая культура у восточных славян в период образования Киевской Руси” (с. 19–22); “Физическое воспитание украинского и других народов, входивших в состав русского централизованного государства” (с. 34–35). Про подальші традиції фізичного виховання і спорту на українських землях уже не йшлося. Згодом, особливо в підручниках з історії фізичної культури для студентів спеціалізованих ВНЗ, навіть ці матеріали щодо військово-фізичної підготовки скіфів чи в період Київської Русі істотно скоротили. Таким чином, у наявній радянській спеціалізованій літературі 1950–1990-х рр. бракує узагальненої цілісної інформації з історії розвитку фізичної культури і спорту в Україні.

Серед книжок, виданих у цей період в Україні, відзначимо праці 1920–1930-х рр. А. Буценка, І. Нейфаха, В. А. Бляха, С. Л. Привіса; 1950–1980-х рр. – О. М. Чернової, Ю. М. Теппера, М. М. Подольського, М. О. Мариняко, Ю. Є. Кордіяка, В. В. Кулика та ін.

Вважаємо за доцільне навести також назви перших західноукраїнських праць з історії фізичної культури і спорту, які з'явилися в період, коли Галичина належала до

⁴² Попеску І. К. Становлення та розвиток фізичної культури і спорту народів Балканського півострова (XI ст. до н. е. – 80-ті роки XX ст.): Автореф. дис... д-ра пед. наук: 24.00.01 / УДУФВіС. – Київ, 1997. – 48 с.

⁴³ Приступа Є. Н. Становлення і розвиток педагогічних основ української народної фізичної культури: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / АПН України, Інст-т педагогіки. – Київ, 1996. – 48 с.

⁴⁴ Цьось А. В. Розвиток фізичного виховання на території України з найдавніших часів до початку XVIII ст.: Автореф. дис... д-ра фіз. вих.: 24.00.02 / Харківська держ. академія фізичної культури. – Харків, 2006. – 41 с.

⁴⁵ Новоселов Н. П., Сеницын С. Д., Харабуга Г. Д. История физической культуры народов СССР: Ч. 1 / Общ. ред. С. Д. Сеницына. – Москва: Физкультура и спорт, 1953. – 160 с.

Польщі, й тому майже невідомі сучасному українському досліднику. Серед таких виділимо “Історію й теорію руханки” (1923), “Розвій руханки серед українців” (1925) Тараса Франка; “Історію українського фізичного виховання” (1933) Едварда Жарського; “Українське сокільство (1894–1939)” (1939) Івана Боберського й особливо “Пів століття сокільських видань” (1937) Степана Гайдучка. Вважаємо, що праця С. Гайдучка є першим в Україні історіографічним дослідженням. Автор зібрав, описав і подав у хронологічному порядку відомості про всі українські сокільські видання: книги, статuti, інші друки (афіші, листівки, відзнаки й навіть поштові марки) від 1887 р., коли було вперше затверджено статут гімнастично-пожежного товариства “Сокіл” у Львові, і до 1937 р. – тобто протягом п’ятдесяти років. У своєму бібліографічному аналізі С. Гайдучок зауважив, що в суспільстві за ці півстоліття склалася позитивна оцінка діяльності спортивно-гімнастичних товариств та їхньої ролі у “вихованні молоді рухом в здоров’я, характерности, витривалости і лучности (єдності. – О. В.)⁴⁶”.

Зауважимо, що в 1970–1980-ті рр. чимало цікавої історичної інформації містилось у збірниках з окремих видів спорту, як, наприклад, у виданнях “Легкоатлети України”⁴⁷ або “Тяжелоатлеты Украины”⁴⁸ та в науково-популярних виданнях про олімпійців України (І. І. Заседа, Ю. П. Шелуха, Ю. В. Шанін, Ю. С. Кордіяк та ін.), більша частина яких побачила світ у київському видавництві “Здоров’я”.

Корисною для спортивної історіографії вважаємо практику, коли певний узагальнюючий матеріал друкували високі посадові особи республіканського спорту (В. В. Кулик, Ю. В. Горський, М. М. Бака, П. Ф. Савицький та ін.).

У цій статті ми не розглядатимемо відомостей з історії розвитку українського спорту в друкованих засобах масової інформації, оскільки це потребує окремого дослідження.

Таким чином, аналіз наукової продукції радянського періоду засвідчує, що історії розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні приділялася недостатня увага. У цій ділянці наукового знання залишається ще чимало “білих плям”, які потребують об’єктивного, методологічно виваженого вирішення, організації стратегічно продуманих, різнопланових наукових досліджень.

Безумовно, сучасний, більш як п’ятнадцятирічний досвід самостійного державного будівництва в Україні, спонукає хоча б побіжно проаналізувати розвиток історії спорту цього періоду.

Підкреслимо, що сфера фізичної культури і спорту в Україні, у тому числі галузева історія, традиційно належала до педагогічної науки, тому природно, що усі дослідження скеровувалися в педагогічне русло. В роботах гуманітарного профілю, зокрема історичних, шукати такий ракурс було важче. Тож за історичну тематику бралися небагато дослідників. У сучасній Україні цю проблему успішно розв’язано. Сфера фізичного виховання і спорту є окремою науковою галуззю, що істотно розширює можливості наукового пошуку. Така ситуація, серед інших об’єктивних причин, сприяла появі в останні роки кількох оригінальних дисертаційних досліджень різних аспектів історії фізкультурно-спортивного руху в Україні, які виконали Я. В. Тимчак (1998), О. В. Борисова (2000), О. О. Гречанюк (2000), Ю. С. Козій (2000), І. Т. Янков (2000), А. М. Окопний (2001), Я. Б. Боднар (2002), Д. І. Голод (2002), О. В. Римар (2002),

⁴⁶ Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. – Львів, 1937. – С. 53.

⁴⁷ Белих М. О., Богачик П. Т., Синицький З. П. Легкоатлети України / 2-е вид., доп. і переробл. – Київ: Здоров’я, 1979. – 278 с.

⁴⁸ Драга В. В., Кравцов П. Н. Тяжелоатлеты Украины. – Киев: Здоров’я, 1985. – 176 с.

А. О. Кухтій (2002), С. П. Козіброцький (2002), С. І. Степанюк (2003), Н. А. Деделюк (2004), Ю. В. Зайдовий (2005), А. С. Бондар (2006), О. М. Гальченко (2008). Зауважимо, що усі ці дослідники – молоді особи, що дозволяє сподіватися на їхню подальшу наукову перспективність.

Загальні процеси демократизації, відкритість і доступність різних архівних документів, своєрідний “історичний голод”, характерний для перших років української самостійності, спричинили появу чималої кількості ініціативних історичних досліджень різного характеру й масштабу у сфері спорту. Окремі книги з історії спортивного руху виходили в багатьох містах: Запоріжжі і Донецьку, Вінниці й Сумах, Івано-Франківську й Тернополі, Луцьку та Ужгороді, Львові та Харкові, – від праць районного масштабу, як наприклад: “Сторінки історії малинського спорту” В. Студінського (1996); “Горловка спортивная” І. М. Чуканова (1991); “Спортивный рух на Іршавщині” А. Савки (2006), – до значно серйозніших і ґрунтовніших: “Физическая культура и спорт на Сумщине (1939–1989 гг.)” А. І. Кудренка і Г. Ю. Сапожникова (1992); “Закарпаття у спортивному вимірі” В. В. Федака (1994); “Історія виникнення й розвитку фізичної культури та спорту на Україні” вінницьких авторів Я. Л. Кулика, С. А. Костюка, М. І. Петренка (1997); ““Динамо” – люди, годы, факты” харків’ян Ю. І. Грота й Ю. В. Александрова (2001); “Донецкий спорт с трамплина славных лет” Т. В. Єгоренка (2003); “Спортивна Хустщина” В. Деяка (2004); “Волейбол Закарпаття” С. С. Поляка і О. М. Тріфана (2007) тощо.

Цікаво, що окремі дослідники, чимало переосмисливши й відійшовши від методологічних догм, друкують нові праці з раніше досліджуваних ними тем (Б. Є. Трофим’як, 1997; М. Т. Гонжа, 2000; В. В. Кулик, 2007)⁴⁹.

Видається, що сучасна українська історія спортивного руху перебуває на початку формування своїх регіональних наукових шкіл – плідно працюють фахівці в Києві, Харкові, Донецьку, Львові, Вінниці, Запоріжжі.

Підкреслимо, що в останні роки значно посилюється інтерес до вивчення та осмислення теми “Україна й олімпійський рух”. Етапною і водночас піонерською варто назвати колективну працю вчених за загальною редакцією президента НОК України Івана Федоренка “Золоті сторінки олімпійського спорту України”⁵⁰.

До загальної картини розвитку науки в галузі історії українського спорту варто додати окремі напрацювання авторів з української західної діаспори. Зауважимо, що такі праці з’явилися в другій половині ХХ ст. й головно висвітлювали матеріали з історії конкретних українських спортивних клубів США та Канади і західноукраїнських клубів, які діяли в 1920–1930-х рр. Було видано також чимало мемуарних спогадів, чого останнім часом в Україні майже не практикується.

Підсумовуючи все викладене вище, підкреслимо, що проблема узагальнюючого аналізу розвитку спортивного руху в Україні впродовж ХХ ст. сьогодні є яскраво вираженою. Вважаємо, що обсяг зібраного фактологічного матеріалу та ступінь зрілості цієї проблеми дозволяють виважено й обґрунтовано розкрити характерні особливості та тенденції розвитку фізичної культури і спорту останнього століття.

⁴⁹ Трофим’як Б. Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років ХІХ ст. до 1939 року): Навчальний посібник. – Київ: ІЗІМН, 1997. – 419 с.; Гонжа М. Т. Спортивний рух на Північній Буковині (1918–1940). – Чернівці: Рута, 2000. – 20 с.; Кулик В. В. Олімпійський у серцях вогонь. Історія виникнення та становлення НОК України – Київ: МП Леся, 2007. – 308 с.

⁵⁰ Золоті сторінки олімпійського спорту України / За ред. І. Н. Федоренка. – Київ: Олімпійська література, 2000. – 192 с.

Таблиця

Показники, які характеризували розвиток фізичної культури і спорту
в Українській РСР у 1965–1989 рр.
(за М. М. Бакою, 1990)

№ п/п	ПОКАЗНИКИ	РОКИ			
		1965	1975	1985	1989
1	Кількість колективів фізкультури	42 047	44 591	47 659	47 859
2	Кількість підготованих спортсменів-розрядників	1 727 298	5 501 641	4 714 089	2 303 566
	<i>в т. ч. спортсменів I розряду</i>	19 276	60 450	74 841	46 018
3	Число осіб, які систематично займаються фізичною культурою і спортом	10 726 666	11 039 288	11 045 710	11 052 079
4	Кількість штатних працівників	32 986	49 922	59 513	65 923
5	Кількість працівників із вищою фізкультурною освітою	11 008	26 688	39 527	43 129
6	Кількість фізкультурних працівників з ученим ступенем (<i>кандидат наук, доктор наук</i>)	55	97	253	579
7	Кількість стадіонів (<i>з кількістю місць для глядачів 1,5 тис. і більше</i>)	642	819	911	983
8	Кількість спортивних залів	5 395	11 965	13 850	15 426
9	Кількість плавальних басейнів	225	240	275	419
10	Кількість споруд зі штучним льодом	3	10	16	24
11	Кількість стрілецьких тирів	3 488	5 596	8 448	9 308

BIBLIOGRAPHIC REVIEW OF THESES ON THE HISTORY OF UKRAINIAN PHYSICAL EDUCATION AND SPORT

Oksana VATSEBA

*State University of Physical Education in Lviv,
11 Kościuszko Str., Lviv, 79000, Ukraine, tel. (032) 2741104,
e-mail: ovaceba@ukr.net*

The author has analysed the theses on the history of Ukrainian physical culture and sport presented during the last fifty years.

Key words: history of physical education, sport, sports movement, theses, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2008

Прийнята до друку 6.06.2008